

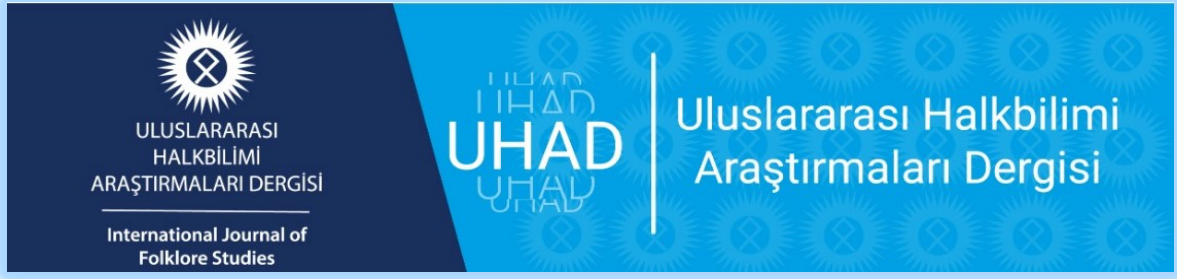
PAPER DETAILS

TITLE: Hazaraların Sosyo-Kültürel Tarihi Ve Menşei Sorunu

AUTHORS: Sinan ILHAN

PAGES: 307-326

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2629607>

HAZARALARIN SOSYO-KÜLTÜREL TARİHİ VE MENŞEİ SORUNU

Sociocultural History of Hazaras and the Problem of Their Origin

Sinan İLHAN*

Öz

Bu çalışmada, Hazaraların sosyo-kültürel tarihi ve menşei sorunu irdelenerek, kökenleri hakkında öne sürülen muhtelif görüş ve savlar ele alınıp değerlendirilecektir. Türk kavimleri arasında var olduğu düşünülen Hazaralarla ilgili bilgiler, 13. ve 16'ncı asır Farsça eser kaleme alan tarihçilerin çalışmalarında ilk defa göze çarpmaya başlamıştır. Hazaraların menşei sorunsalı üzerinde görüş birliği bulunmayan bir husustur. Bu kavmin Hazaracat bölgesinin aslı sakinleri, saf Moğol asıllı, Türk – Moğol asıllı, Tacik asıllı veya diğer kavimlerden geldikleri yolunda çeşitli görüşler öne sürülmüştür. İlhanlılar ve Timurlular hanedanlığı dönemini anlatan kaynakların yanı sıra, Keza Bâbü'r Devleti'nin kurucusu Sultan Zahirüddin Muhammed Bâbü'r Şah'ın *Bâbü'rnamesinden* bilistifade makale teşkil edilmeye çalışılmıştır. Öte yandan son dönem araştırmacılarının eserlerinden de faydalanılarak Hazaraların müstakil bir kol ve boy haline gelme süreci incelenmiştir. Fiziki görünümleri ve sosyo-kültürel alışkanlıkları nedeniyle Türk asıllı veya Türk-Moğol karışımı olduğu düşünülen Hazaraların varlığına, günümüzde ağırlıklı olarak özellikle Afganistan'ın iç ve orta kesimlerinde, Pakistan ve İran'da da tesadüf edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hazaralar, Moğollar, Türk, Afganistan, Hazaracat, Bâbü'r Şah.

Abstract

In this study, the socio-cultural history and origin of the Hazaras will be examined and various opinions and arguments put forward about their origins will be discussed and evaluated. The information about the Hazaras, which is thought to exist among the Turkish tribes, started to stand out for the first time in the studies of historians who wrote works in Persian in the 13th and 16th centuries. There is no consensus on the origin of the Hazaras. It has been put forward that this tribe is the original inhabitants of the Hazaracat region, of pure Mongolian descent, of Turkish-Mongolian descent, of Tajik descent or of other tribes. In addition to the sources describing the period of Ilkhanids and Timurids dynasty, it has also been tried to create an article from *the Baburnama* of Sultan Zahiruddin Muhammed Babur Shah, the founder of the Babur State. On the other hand, the process of becoming an independent branch and tribe of Hazaras was examined by benefiting from the works of recent researchers. The existence of Hazaras, who are thought to be of Turkish origin or a mixture of Turkish-Mongolian due to their physical appearance and socio-cultural habits, is mostly encountered in the inner and middle parts of Afghanistan, Pakistan, and Iran today.

Keywords: Folklore, Music, Art, Cultural industries, Creative networks.

Giriş

Hazaralar, yeryüzünde menşeleri hakkında az bilgi bulunan nadir kavimler arasında sayılır. Hazaraların kendi yazılı kaynaklarının bulunmaması, Hazara olmayanların ise yeterince ilgi göstermeyip bu husustaki belge ve bilgilerin kıt oluşu nedeniyle bu boyun tarihi konusunda kesin bir hükme varılmasını meşakkatli hale getirmektedir. Bu kavim ne zaman neşet etti? Hangi tarihte gün yüzüne çıktı ve nerede hüviyetlerine büründü sorularının kesin cevaplarını verebilmek güçtür. Zira 13. asra kadar Hazaralar hakkında herhangi bir tarihi belge ve bilgiye tesadüf edilmemektedir. Bu nedenle tarihçiler ve araştırmacılar için bu

* İslam Tarihi Anabilim Dalında müstakil akademisyen ve araştırmacı. e-posta: sinan.ilhan@proton.me ORCID:0000-0002-6480-8688.

kavmin kimliği ve umumi durumu hakkında kesin bir ifade ve görüş serdedilmesi imkan dahilinde değildir.

Moğol akınlarının başlamasıyla kendisinden söz edilen Hazaralar, doğal bir savunma hattına sahip Afganistan'ın iç bölgelerinde yüksek dağlardan müteşekkil korunaklı coğrafyada iskân etmeyi yeğlemiş ve böylece günümüze değin ulaşabilen kültür ve tarihsel zenginliklerini muhafaza edebilmişlerdir. Hazaralar, muhtelif yönetimlerin ve güçlerin istila veya boyunduruk altına alma hamlelerine maruz kalmalarına rağmen, zamanın koşulları, zorlu coğrafya ve üretimden uzak yapılarına binaen buraya sarf edilen yönetim giderinin elde edilen gelirleri karşılamamasından ötürü cazibesini yitirmiş, her bölge âdeta yarı bağımsız müstakil yerel yöneticiler tarafından sevk ve idare edilmiştir.

İnsanın ve milletlerin ortaya çıkışını değerlendiren İbn Haldun, Allah'ın nesiller ve milletler eliyle yeryüzünü mamur ettiğini, topraktan rızık ve kısmet sahibi olmasını kolaylaştırdığını, insan neslini ana rahminde ve evlerde koruduğunu, rızık ve gıdasını verdiğine işaret ederek şunu dile getirir: “Günler ve zamanlar bizi yıpratmakta, eceller bizi elden ele vermekte ve bu ecellerin üzerimize çizdiği kitabın (ve kaderin) vakti sınırlı bulunmaktadır. Beka ve subût ise O'nundur. O, ölmeyen diridir.” (İbn Haldun, 2007a: 157).

Teoman Duralı, Türklerin uzun süre devlet olma yetisinin sonucunda ortaya çıkan bir bilgeliğinin bulunduğunu, “devlet bilgeliği”nin yaklaşık iki bin beş yüz yıllık tarih sürecinde en olmadık ve sıkıntılı durumlarda yardıma koşup mensuplarına çıkış yolu sunduğunu; “kadım kabîle ile aşîret iytikâtları gereği, ‘dışarıdan evlenme’ zorunluluğuna bağlı Türklerin özellikle Müslüman olduktan sonra, imparatorluk kurma hünerlerini” geliştirdiğini; Türk boylarının Asya'nın ortalarından Hint Alt kıtasına, Ortadoğu'ya, Kuzey Afrika'ya ve Güney Avrupa'ya kadar göçtükleri her yeri kendilerine yurt kıldıklarını, oralarda devletler kurup yerli halkı kendilerinden tefrik etmediklerini, tersine evlilik yoluyla onlara karıştıklarını; Türklerin yurtlarının Çinliler, Farşlar, Moğollar, Ruslar, Fransızlar, İngilizler vs. milletlerin tersine “sabit değil, seyyal” olduğunu, bundan ötürü siyasi sınırlarla belirlenmiş toprak parçasından ziyade, özellikle İslamiyet'i kabulüyle Müslüman coğrafyasının tümünü kendilerine yurt bildiğini; “tarihte soyca en ziyade karışmış iki imparatorluk milletinden birinin Türkler”, diğerinin İspanyollar olduğunu kaydetmektedir (Duralı, t.y, 134-136; (Bayraklı, 2020: 29). Duralı, Türklerin ‘nevi şahıslarına münhasır’ bir tavırla ele geçirdikleri toprakları anayurtlarına eklenmiş tâlî, ikincil bir ülke olarak görmediğini, yöreye yerleşip orasını yeni anayurtları diye kabul ettiklerini, geldikleri diyârı, yânî önceki, aslî anayurtlarını maşerî hâfizalarından çoğu kere sildiklerini, böylelikle uzun geçmişleri süresince defalarca yurt değiştirdiklerini, bunun neticesinde de tarih boyunca farklı coğrafyalarda birçok yeni Türkeli' ortaya çıktığını, her yeni Türkeli'nde Türk milletinin, öncekisinden farklı bir kültür belirlenimine tâbî olduğunu; lakin kimi temel özelliklerini, köklü değişmelere rağmen, her nasılsa, muhafaza edebildiklerinin söylenebileceğini, “bu değişmez özelliklerin üçü(nün), dil, devlet şeklinde teşkilatlanabilme ile ordu yürütme yetisi”nin olduğunu ilave etmektedir (URL-1). Bu ülkü ve hissiyattan hareketle Türk kavimleri, fedakârlık ve meşakkatli çabalarıyla bulundukları coğrafyalarda zorlukları göğüsleyebilmeyi başaramışlardır.

Afganistan'ın iç mıntıkalarında yerleşik bulunan Hazaraların yaşadığı bölgeye *Hazerağat* denilmiştir. Bu bölgenin merkezinde Bamyan yer alır. Yine Hindikuş dağlarının batı cenahını teşkil eden Bamyan'ın güneyindeki *Koh-i Baba / Baba Dağı* silsilesinin en yüksek noktasını 5142 metrelik Şah Fuladi teşkil eder. Kabul, Helman, Ergaband ve Hari nehirleri Baba dağlarından doğar. Hazerağat bölgesinin kuzey sınırlarını Bamyan, güneyini Helmand nehri, batısını Firuzkuh (Firuzdağ) ve doğusunu Saleng geçidi teşkil eder. Eski kaynaklar Hazerağat bölgesini muhtelif isimlerle anmışlardır. Firdevsî *Şahnamesi*'nde Turan

bölgesinin bağımsız bir bölgesi olarak “Berberistan” adıyla zikretmiştir (1994b: 189, 191-192, 194, 196, 208, 218, 224, 224, 228, 231-232, 237). Vambéry de Hazara için Farsçada “Berberi” isminin kullanıldığını söyler (1864: 264).

Hazara kelimesi ilk defa 13. asrın ortalarında, bölge ismi olarak Hazaracat ise 16’ncı asırda istimal edilmiştir (Yezdî, t.y.a: 83- 84, 564, 589). Keza bu kelimenin ilk defa geçtiği eserlerden biri bizzat Timur tarafından 1401-1402’de (h.804) huzuruna çağrılıp Nizameddin Şamî’ye yazdırılan *Zafername*’dir (Şâmî, 1984: 4).¹ Şâmî “hazara” kelimesini bin kişilik askeri birlik olarak kullanır: “Köle ve kadim taraftarlardan (müteşekkil) hazaranın komutanı Mübarekşah Mukrîr” (1984: 70) “Hazara (bin) ve sadde (yüz) komutanlarına emretti” (1984: 95) ve “hazaramızın (bin kişilik birliğimizin) emiri” gibi. (1984: 175). Hazaralardan ilk bahseden kaynaklardan bir diğeri de Babür Devletin kurucusu Zahiruddin Muhammed Bâbü Şâh’tır. (Babur, 1922a: 27, 95, 196, 200, 205, 207, 214, 218, 221- 222, 228, 250, 251 – 254, 274, 300, 308, 311-314, 326, 391-393, 430).²

13. ve 16. asırlar arasındaki Farsça yazılan Türk ve Horasan bölgesi tarih kitaplarında “hazara (هزاره)” kelimesi,³ ordunun askeri tanziminden bahsedilip onluk, yüzlük ve 1000’erlik birlikler anlatılırken 1000 kişilik birlikler için “hazara (هزاره)” ismi kullanılmıştır (Yezdî, t.y.a: 60, 83 - 84, 93, 95, 294, 450, 550, 564, 589, 653, 804, 816, 838, 871, 881; t.y.b: 1071, 1099, 1106, 1266, 1274). Timuçin (Cengiz Han) kabile haline dönüşen her kavime ait insanları orduda nizam altına alırken sırasıyla tümen, 1000 (hazara), yüz ve onluk birimlere göre tasnif etmiştir (Yezdî, t.y.a: 83-84). İlhanlıların meşhur tarihçisi Vassâf,⁴ ordunun tanziminden bahsederken “Umera-ı deh hazara ve hazara / on binlerin ve binlerin komutanları” ibaresini kullanmıştır (Vassâf, 1984: 369). Nitekim Emir Timur da ordusundaki rütbeleri tanzim ederken onbaşı, yüzbaşı ve binbaşı diye tasnif etmiş ve Farsça kaynaklarda binbaşıya (emir-i hazara / امیر هزاره / leader of thousand) denilmiştir (Turbeti, 1783: 230-231). Keza Yezdî de bu yapılmaya işaret eder: “Her komutan kendi tümenini biner biner (hazara hazara) ve fevç fevç (koşun koşun) diye tanzim edip Timur’un denetimine hazır hale getirdi” (Yezdî, t.y.a: 650).

Yezdî “Hazara” kelimesi betimlemesini bazen topluluk,⁵ bazen de kışlalar için kullanmıştır: Cata Hazaraları (kışlaları) (t.y.a: 443), Kadak Hazarası (t.y.a: 453), Salduz Hazaraları (t.y.a: 667), Gançi Hazarası (t.y.a: 368).⁶ Bağdat’taki Moğol Hazaraları (t.y.a: 194), Tebriz’deki Hazara Emirleri (t.y.a: 196), kızgın ve sert Hazara (t.y.a: 291) olan Dolan Cavun (دولان جاون / Doulaun Jauwun) (Turbeti, 1783: 56-57) kabilesi⁷ vb. Şâmî de Dolan Cavun’dan bahseder. Timur’un oğlu Emir Hüseyin Sistan’daki Ersef kalesine giderken, bu oba 300 silahlısıyla gelip ona katılır (1984: 23). Şerafeddin Ali Yezdî de *Zafername*’sinde geçen هزاره جات / Hazaracat kelimesi 1000 kişiden müteşekkil askeri kışla için kullanmıştır. Bu eserde bu kelime özel bir bölge için sarf edilmemiştir (Yezdî, t.y.a: 409, 520, 543, 588, 663, 761, 974; t.y.b 1067, 1126, 1172, 1199, 1278, 1282). Tümenin bulunduğu yere “Tümanat” ve 100 kişilik karargaha “sedcat” terimleri kullanılmıştır (Yezdî, t.y.a: 409, 520,

¹ Bilahare Şerafeddin Yezdî gibi müellifler mehz göstermeyerek bu eserden yola çıkıp aynı başlık ve konuyla kitap yazmışlardır.

² Babür Şâh Hazaraları, Türkmen Hazaraları (1922a: 251-253, 311-314) ve Karluk Hazaraları (1922a: 391-393) diye de alt gruplara ayırmıştır. Bu sınıflandırma başka kaynaklarda rastlanmamıştır.

³ “Hazara” kelimesinin lügat anlamları şunlardır: a) Kutlanan her bin yıl, yani milenyum, b) Bin kişiden müteşekkil askeri birlik, c) Evin dış duvarında pencere ile zemin arasındaki duvar (Dehoda 1998: 23467; Muin 2003: 2097).

⁴ İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han tarafından kendisine verilen “Vassâfî’l-hazret” ve bunun kısaltılmışı olan “Vassâf” lakabıyla mezkûr şahsiyet Şiraz’da h. 655’te (1257) doğmuştur. Babası Fazlullah, İlhanlı Devleti’nin Fars bölgesi amillerindendi. İlhanlı Devleti’nin divan hizmetine giren Vassâf, *Târih-i Vassâf* adlı meşhur beş ciltlik eserini 1297-1298 (h. 697) yılında yazmaya başlar ve takriben ölümünden bir yıl önce 728’de (1328) bitirir (Özgüdenli, 2012: 558-559).

⁵ Timur’un ordusu Talekan ve Bedeşan’a sefer dönüşünde Ceyhun nehrini geçtiği esnada “Hazara gelip orduya katılır.” (Yezdî, t.y.a: 392, 473).

⁶ Gançi günümüzde Tacikistan’ın kuzeyinde Özbekistan sınırına yakın bir yerleşim birimidir.

⁷ Kitapta söz konusu kabile ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir.

588, 633). Keza bu bapta “tümen, hezaracât, sedcât ve dehcat (tümen, bin, yüz ve on kişilik birliklerin komutanlarına...)” benzeri ifadeler aynı yerde istifade edilmiştir (Yezdî, t.y.a: 642).⁸ Timur’un Kemah kalesini alması tavsif edilmesi misalinde olduğu gibi bazen de “tümen” ve “hazeracat” kelimeleri birlikte de zikredilmiştir: “Tümen ve hazerecat emirlerinin çoğuna bu kalenin zapt edilmesi emrini verdi.” (Yezdî, t.y.b: 1124). Hatta söz konusu kelime Afganistan dışındaki yerlerde bulunan kışlalar “Diyarbakır, Mardin ve Hazaracat” ile Taşkent’teki “Hazaracat” için de yazılmıştır (Yezdî, t.y.b: 1198, 1278). Öte yandan Bâbü’r Şah, kışla anlamına “Hezâre/hazara” terimini müteaddit defalar kullanmıştır: “Dere-i Hoş’ta Türkmen Hezâresine akın ettiğimiz zaman” (Arat, 1970a: 21; Beveridge, 1922a: 27). Kedi-Hezâre (Arat, 1970b: 247; Beveridge, 1922a: 250), Türkmen Hezâresi (Arat, 1970a: 21; 1970b: 248, 250, 308-310; Beveridge, 1922a: 27, 251, 253, 311-313), Karluk Hezâresi (Raverty, 1881b: 1132-113; Arat, 1970b: 369-370; Beveridge, 1922a: 391-393).

Koh-i Baba Dağının ve kollarının belirlediği ve nüfuz ettiği Hazaracat bölgesinin (33°45' N, 66°0' E) rakımı 2740 m. (9.000 fit) ve 5.029 m. (16.500 fit) arasında değişmektedir. Bölge rakımının yüksek olması nedeniyle Eylül-Nisan ayları arasında soğuk iklim hakimdir. Bölgede kuvvetli kar yağışı Aralık ayından başlar ve ülkenin nehirlerine kaynaklık eder. Temmuz ve Ağustos aylarının kurak ve sıcak olduğu Hazaracat, çoğu işlenmemiş zengin maden kaynaklarına sahiptir (Johnson ve Adamec, 2021: 216).

Bâbü’r Sultan, Hazara sözcüğünü bir kol, boy ve aşiret ismi olarak da anmıştır. Kunduzdan kendi halkına aldırmadan Kabil’e giden Hüsrevşah’a mensup boy ve aşiretler arasından birisinin Rusta Hazarası (Hezâre) olduğu keza kaydedilmiştir. (Beveridge, 1922a: 196). Arat ise “Rusta-Hezareyi” yer ve mekân ismi olarak zikretmiştir: “Husrev Şah, kendi halkına aldırmadan, Kabil’e gitmek niyeti ile, Kunduz’dan çıktığı zaman, ona mensup olan il ve ulus beş - altı kısma ayrılır. Bedahşari’dakilerden bir kısım, Şeydim Ali Derban kumandasında olup, Rusta hezaresinde bulunuyordu; “Pençhîr” yolu ile aşır, bu yurttan iken, bize mulazemet etti. Bir kısım da, Yusuf Eyyub ve Behlul Eyyub kumandasında idi; onlar da bu yurttan hizmetimize geldiler. Bir kısım da, küçük kardeşi Veli kumandasında, Hutlan’da ve biri de, Yılandık, Neküderî, Kakşal ve Kunduz vilayetinde oturan Aymaklardan ibaretti.” (Arat, 1970b: 193-194). Yer ismi olarak da Hazara kelimesiyle karşılaşılmaktadır. Dağların yerlerinin aşağılarda olduğunu kaydeden Bâbü’r : “Gûr, Gezyû (Kerbu, Karnûd, Kuzûd) ve Hazara dağları da buna benzer dağlardır.” (Arat, 1970b: 219; Beveridge, 1922a: 222). Baki Çaganyani’ye damga vergisi geliri; Kabil vilayeti, Penşir ile Kedi (Gadai, Kidi) Hazara’nın gelirleri, hayvan vergileri ve kapıların kontrolü tahsis edilmiştir (Arat, 1970b: 247; Beveridge, 1922a: 250). *Bâbü’rname*de dikkat çeken bir başka Hazara kullanımı şekli, özel isim terkibi olarak “Hazaraspi” biçiminde de geçmiştir. Beveridge tercümesinde Pîr-i Muhammed Elçi-Buga Kûçîn, Mîr Pîr Dervîş “Hazaraspi’yi Belh Kapısı’nda Sultan Ebû Sa’id Mîrza’nın huzurunda yumruk atmıştır.” diye tercüme edip, Hazaraspi’nin kardeşi Ali ile birlikte Belh’i 1453’te yönettiğini dipnotta verirken (Beveridge, 1922a: 196), Arat ise Hazaraspi’yi sadece “Hezâre muharebesinde” diye çevirmiştir (Arat, 1970a: 44). Hazaraların Semerkant’ın doğusunda bulunan Hisar’da yöneticilere isyan ettikleri de vaki olmuştur. “Miranşah Mirza, babası Uluğ Bey Mirza ile düşman olup, isyan eden Hazaralar arasına katılmış, fakat itidalsizliği yüzünden, burada kalamayarak, o da Hüsrev Şah’ın yanına gelmişti.” (Beveridge, 1922a: 95). Göçebe Sultan Mehsud Hazaraları hayvanlarına konulan vergiyi ödemeyip tahsildarlara karşı isyan etmeleri nedeniyle Bâbü’r, Meydan (Vardak) üzerinden Gazne’ye gelip Çetu civarındakilere akın yapar, ama istenilen neticeyi elde edemez. Bu Hazaralar bir

⁸ Yazar başka bir yerde ise “tümanât, hezaracât, koşunat” ibarelerini aynı yerde ifade etmiştir. (Yezdî, t.y.a: 974).

müddet önce de Gerdiz ve Gazne yollarına baskınlar düzenlemişlerdir (Arat, 1970b: 224-225; Beveridge, 1922a: 228).

Bacon, 15. asırla birlikte Hazara kelimesinin Afganistan'da sadece kabile ismi anlamına gelmediğini, özellikle “dağ kabilesi” manasını içerdiğini, Bedahşan ve Kuzeybatı Hindistan'da halen 20. asrın ilk yarısında Moğol olmayan gruplar için kullanıldığını; Babür Şah 1504'te coğrafyaya gelip bu insanlar hakkında ilk defa yazdığında, bu terim genel dağ kabilesi anlamından Afganistan'ın merkezindeki dağlarda yaşayan Moğol kökenli kabileler manasına değişim gösterdiğini ve Hazaraların Hazaracat'ta boy ve kavim olma sürecine 16. asrın başlarında girdiğini zikreder (Bacon, 1951: 244). Zorlu coğrafyada ayakta kalabilmek için Hazaraların ilginç yöntemlere de başvurdıkları görülmektedir. Mesela Kunduz bölgesinde Rohu vadisinde yaşayan ve hayvancılıkla geçinen Hazaralar, kendilerine “Habeş” ismini takarak Arap asıllı olduklarını iddia etmişlerdir (Moorcraft, 1841: C.2, 396).

Bu çalışmada geniş bir yelpazede, başta dönemin Farsça ana eserleri olmak üzere muhtelif lisanlardaki tarih kaynakları, 19. ve 20. asırlardaki seyyahların kaleme aldıkları günceler ile modern zamanda yapılan araştırmalar imkânlar ölçüsünde taranmıştır. Elde edilen bulgular ve Hazaraların menşei hakkındaki tartışmalar değerlendirilerek efkâr-ı umûmiyenin hizmetine sunulmuştur. Araştırmanın kapsamı günümüzdeki gelişme ve olguları içermediğinden Hazaralar hakkındaki güncel hadiseler ve siyasi yaklaşımlar ele alınmamıştır.

1. Hazaraların Menşei

Günümüz nazariyeleri ve yeni önermelerde Hazaraların, Moğolların sülalesinden geldikleri veya en azından onlarla akraba topluluk oldukları, şu anda yaşadıkları mıntikalara 13. ve 16'ncı asırlarda yerleştikleri kanaati ağır basmaktadır. Tarih kitaplarında “dağ insanları” ve “dağlarda yaşayanlar” (Dughlat, 1895: 91) biçiminde de tavsif edilen Hazaraların menşei hakkında serdedilen görüşler şöyle sınıflandırılabilir:

1. Hazaracat mıntikasının aslı unsurları
2. Saf Moğol asıllı
3. Türk – Moğol asıllı
4. Diğer kavimlerin topluluklarından
5. Tacik asıllı (Poladi, 1989:1-2).

1.1. Hazaracat Mıntikasının Asli Unsuru

Rağbet görmeyen bu görüşe göre Hazaralar dışarıdan gelmemiş olup, başlangıçtan beri Hazaracat⁹ denilen mıntıkada yaşamış asli unsurlardır. Bu görüşü ilk defa ileri süren Fransız Ferrier'dir ve 19. asırda Hazaracat'a seyahat edip gezmiştir. Ferrier, Büyük İskender zamanında dahi Hazaraların burada yaşamış olduğu kanaatindedir. Ferrier bu görüşünü Büyük İskender'in Afganistan'a seferini ele alan Yunanlı tarihçi Curtius'a dayandırır. O günümüzde bu bölgedeki halkın bu insanların soyundan geldiğine inanır (1857: 222-223). Bu

⁹ Hazaraların vatani anlamına gelen Hazaracat, Afganistan'ın orta kesiminde bulunan Kuh-ı Baba (Baba Dağları) ve Hindikuş dağları arasında kalan yüksek dağlı bölgedir. Burası coğrafi saiklerle değil de etnik ve dinsel nedenlerle isimlendirilmiş bölgedir. Bazı Hazaraların, Hazaristan ismini tercih ettikleri bu bölgenin sınırları kuzeyde Bamyân, güneyde Helmand Irmağı, batıda Firuzkuh ve doğuda Salang Geçidi arasındadır. Bölgenin dağ silsilesi Safid Kuh (Beyaz Dağ) ve Siyah Kuhlara (Kara Dağ) kadar uzanır. Bu dağların yüksekliği 4750 m ile 5200 m arasında değişir. Bamyân'ın güneyinde yer alan Kuh-ı Baba (Baba Dağı) Hindikuş dağlarının batı uzantısını teşkil edip, 4951 m'lik yüksekliği ile Afganistan'ın en yeşil bölgelerinden birisi addedilir. Yine Helman, Kabil, Morğab, ve Panjao nehirleri bu bölgeden akar. Bu bölge tarihte Büyük Horasan coğrafyası dahilinde sayılmıştır. Hazaracat'ın kuzeydoğusunda yer alan Bamyân tarihi İpekyol'da önemli bir kavşak olup, Budizmin merkeziydi. Bamyân, Taliban tarafından 2001 yılında tahrip edilen 35m x 50m ebadındaki iki büyük Buda heykeliyle meşhurdur. Bamyân, Gazneli Mahmut döneminde 11. asırda İslam ile tanışmıştır (Khazeni, 2003: 77-78).

görüş sadece Afgan araştırmacı Prof. Mir Hüseyin Şah tarafından paylaşılmış, günümüzdeki Hazaraların bu insanların torunları olduğunu savunmuştur. Batı'dan ise A. Fletcher, Moğollar gelmeden asırlarca önce Hazaraların bu bölgeye yerleşmiş olduğunu ileri sürmüştür (Poladi, 1989: 2).

Bu sava göre Hazaralar, özellikle Budizm dinine mensup Bamyân ve muhitinde yerleşik “Demirci (Seti) kavimlerin yani Kuşan ve Eftalitlerin (Akhun) bakiyeleri” olup iki bin yıldan beridir burada yaşam sürdürmektedirler (Yazıcı, 2011, 477).

1.2. Saf Moğol asıllı Hazaralar

Moğollar ve İlhanlılar Devletini anlatan kaynaklarda Hazaralara vurgunun çokça yapıldığı, bu kavmin öncüleri olan Neküderîler ve Karauna isimlerinin de zikredildiği görülmektedir. Umumi dünya tarihi yazımının banisi ve öncüsü sayılan büyük tarihçi Ebü'l-Hayr (Ebül-Fazl) Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh b. İmâdiddevle Eb'l-Hayr Muvaffakiddevle Âlî et-Tabib el-Hemedânî (1247-8, 1250 / 1318),¹⁰ Vassâf ile Hazaralardan bahseden ilk iki tarihçiden biridir. Reşîdüddîn, Hazaraları Neküderîler diye tanımlayarak, 1278-79 (h.677) kışında bu unsurların iki bin civarında süvariyle Fars vilayetine hücum ettiğini ve Şiraz kentinin kapılarına dayandığını belirtir. Bucay'ın oğlu ve Çağatay'ın torunu Abdullah Neküderîlerin komutasını 1299-1300 (h.698) yıllarına kadar üstlenir. Ondan sonra yerine geçen Barak'ın oğlu Duva da 1301'de (h.680) Fars'a akınlar yaparak Âbâkâ Han'ın bayrağını Şam'a kadar taşıma cüretini gösterir. Abaka Han 16 Ağustos 1279'da (h.23.3.879) Herat'a gidip Karaunah¹¹ beylerini boyunduruğu altına alır (Reşîdüddin, 1994b: 1108-1109).

İlhanlı tarihçilerinden Vassâf, Karauna ismini değişik biçimlerde zikretmiştir. O, Karauna (قراونا) ismini İlhanlıların son büyük sultanlarından Ebu Suud zamanında Nahçıvanlı Gülçedeniz, Mama Hace, Timurkaya'nın oğlu Satı, Aras, Harzemî ve Mîr-i Hazar Çupan gibi komutanlar arasında zikreder (Vassâf, 1984: 368, 370). Vassâf, Karaunahlara değinirken Karaunas (قراوناس) biçiminde de yazmış ve onları Moğollar içerisinde şerir ve insanlıktan çıkmış bir zümre şeklinde tavsif etmiştir (Vassâf, 1984: 71).

Karauna (Karaunas) güçlerinin İlhanlı Devletinin dahili meselelerine taraf olduğu ve iç çekişmelerde yer aldığı müşahade edilmektedir. İlhanlıların üçüncü Sultanı Ahmet Teküder (1282-84) ve kardeşi Abaka'nın büyük oğlu Argun arasındaki iktidar mücadelesinde, Karaunasların Argun yanında yer alması, Teküder'in kısa müddet sonra sultanlığının sonunu getirecektir (Vassâf, 1984: 75-76, 79-80).

Hazaraların öncüleri denilebilecek olan Karaunasların, Argun safında savaşan komutanlarının isimleri de Moğol ismi olması, Hazaraların kökenlerine güçlü bir vurgu teşkil edebilir: Amakaçi, Tokay Yarğuçi, Tavtay, Kutluğ Buka'nın oğlu Kazan, Batimeş Kuşçu, Sertak, Alğu, Uladay, Kadağan ve Ağman. Vassâf'ın “Hazara-i hass / Özel binlik güçler” ibaresini de kullanması ilginçtir (Vassâf, 1984: 75). Yine 1306'nın (h.706) başlangıcında Horasan'a gelen Moğol ordusu saflarında on binlerce Karaunas ordusu da bulunuyordu (Vassâf, 1984: 288).

¹⁰ Hekim bir Yahudi ailenin çocuğu olarak Hemedân'da doğan Reşîdüddîn, 30'lu yaşlarında ihtida ederek Abakan Han zamanında (1265-1282) İlhanlılar Devleti'nin hizmetine girmiş, 23 sene vezirlik yapmış, ancak güç savaşının kurbanı olup, Sultan Olcaytu'nun 1316'da zehirlenerek ölmesinden sorumlu tutulması nedeniyle 17 Temmuz 1318'de asılmıştır. İlahiyat, felsefe, ziraat, ölçüler, takvim, jeoloji, mimarlık ve gemicilik gibi muhtelif alanlarda eserler yazan çok yönlü büyük şahsiyettir. (Jahn, 1966: 227-236; Özgüdenli, 2008: 19-21). *Câmi'üt-Tevârih*'inde Türkler ve Oğuz hakkında bilgi verilen bölümde Oğuz Kağan destanının İslami versiyonuna da yer verilmiştir.

¹¹ Karaunahların Neküderler olduğu görüşü mevcuttur. Hazaraların ilk öncüleri olabilir.

Neküderîlere geniş biçimde değinen bir başka tarihçi Vassâf'tır. O, eserinde bunlara müstakil başlık ayırır. Vassâf'ın "Neküder Ordusu'nun Fars'a Hücumu" başlıklı kısımda verdiği bilgiler şöyle özetlenebilir: Kirman'dan 1278-79'da (h.677) gelen bir ulağın getirdiği dehşetengiz haberlerde Neküder Ordusu'nun – ki Allah kendi Cehenneminde hepsine yer versin - Sistan'dan Fars tarafına doğru döküldükleri, Kirman halkının kalelerine sığındıkları, bunlara karşı ordu hazırlandığı, muhtelif savunma hatlarının tahkim edildiği, Neküderîlerin sayısız ganimetlerle Şiraz'a yöneldiği, Neküder ordusunun 1279'da (h.680) Gernsîrât'tan Deştistân'a kadar yeniden hücumu geçtiği ve Müslüman kadınlarla çocukları esir aldığı, Türkmenlerin hayvanlarını yağmaladığı, ganimetlerle Sistan'a revan oldukları, halkın Ergun Han dönemine kadar her kış Neküderîlerin yağmalamasından çok korktuğu, köylülerin dehşete kapılarak şehre sığındıklarında korku ortamını tavsif eden şiir söyledikleri ve ağıtlar yaktıkları kaydedilmiştir (Vassâf, 1984: 116-118). İlhanlılardan Ergun Han'ın oğlu ve İslamiyet'i seçen Gazan Han'ın kardeşi Emir Nevruz,¹² 1274-80 arasında Sistan'da Neküdâr ordusunun başında görülmektedir (Vassâf, 1984: 152-191). Keza Gazan Han 1298'de (h.697) Şam'a doğru sefere çıktığında, meydana boş bulan Deva b. Barak oğlu Hacı Kutluk'un çıkarttığı isyanı bastırmak için Fars'a gönderilen birliğin komutanları arasında Neküder Bahadır'ın bulunması, o zamanki koşullar ve anlayış çerçevesinde Hazaraların her siyasi rakibin yanında boy gösterebildiklerine işaret etmektedir (Vassâf, 1984: 219).

Yezdî, Neküderîlerden bahisle onların Mısır'a yapılan seferde ordu safında kahramanlıklar gösterdiğine işaret eder (Yezdî, t.y.a: 540). Yine bu dönemin tarihçilerinden Seyfî Herevî (681-721 / 1282-1321) de komutan Neküder ve Neküderîler hakkında önemli bilgiler verir. Çağatay'ın şehzadelerinden birinin oğlu olan Neküder Oğul'un 10 bin silahlı adamıyla Abaka Han'ın emrinde olduğu, Şehzade Burak'ın teklifine rağmen Abaka'ya sadık kaldığı; ancak Neküder 1262'de (h.660) Abaka Han ile ters düşüp Murgab'dan ayrılınca, Han onu geri döndürmek veya cezalandırmak için kardeşi Şehzade Tabsin Oğul'u onun üzerine gönderdiği, bunun üzerine Neküder'in "Endhoy'dan Avganistan'a (Afganistan)" çekildiği, velakin yenilgiden kurtulamadığı, ele geçirilen 400 Neküder'in hepsinin Han'ın emriyle asıldığı zikredilir (el-Herevî, 2005: 297-298, 331-333).

Herat yöneticisi Melik İslam Şemsu'l-hak ve'd-dîn Avganistan (Afganistan)¹³ üzerine 1262'de (h.661) sefere çıkınca akrabası Melik Taceddin Har'ı yerine vekil bırakır. Şehrin Emniyet Müdürü Mergtay Harezmi ile Melik Taceddin Har'ın arasındaki ilişkiler gelişir ve Melik İslam'a karşı birleşip onu alaşağı etmek amacıyla Şehzade Tabsin Oğul'a bir mektup yazıp "Melik Şemseddin Kurt'un Neküder ile birleşip kendisine karşı muhalefet etme düşüncesinde olduğu" (el-Herevî, 2005: 301-304) biçiminde ihbarda bulunması, Neküderîlerin İlhanlılara ve Moğollara karşı da çıkabildiklerinin kanıtı olarak değerlendirilebilir.

Âl-ı Kert'ten (Kertler)¹⁴ Herat yöneticisi Melik Şemseddin kendisi hakkında İlhanlılardan Ergun Han'a şikayetler ve gammazlamalar gittiğini duyunca Herat ile Gur arasındaki muhkem Heysar (خیسار) kalesine sığınır. Bu durumdan istifade eden Neküderîlerden bir zümrenin Herat'ı talan ettiği ve halkın büyük kısmını esir aldığı da ifade edilir. El-Herevî, Neküderîlerin de karıştığı bu dönemdeki siyasi gelişmeleri etraflıca tavsif

¹² Emir Nevruz, Moğolların Oyrat kabilesinden Argun Aka'nın (ö.1275) oğlu olup, Gazan Han'ın 1295'te İslamiyet'i kabul etmesini sağlayan güçlü veziridir (Uyar, 2012: 7-30).

¹³ Herevî, Avganistan terimiyle Peştunların yaşadığı bölgeleri kastetmektedir.

¹⁴ Hanedan kurucusu Tacik kökenli Şemseddin Muhammed b. Ebû Bekir Kert, dedesi Gur Sultanı Gıyâseddin Muhammed b. Sâm'ın veziri iken Moğol istilâları döneminde Orta Asya ve Horasan'dan uzaklaşmayan beylerdendir. Müslümanlara karşı daha ılımlı bir yaklaşım izleyen Cengiz'in üçüncü oğlu Ögedey Han, Şemseddin'in Herat ve Belh topraklarında vasal olarak kalmasına müsaade etmiştir. Zamanla güçlenen Şemseddin melik unvanını alarak kendi hükümdarlığını (643/1245) ilan eder (Siddiqui, 2002: 297).

eder (el-Herevî, 2005: 402-403, 405-406, 409-410, 443, 454-461, 648, 684, 693, 695, 710, 730, 739).

Günümüz Afgan toplum yapısının eski asırlarda da benzerinin kâin olduğu görülmektedir. Melik Gıyaseddin, Çağatay Şehzadesi Yesâvur'un ordusundan kopup Badgis üzerinden Herat'a doğru talana gelen ve Baştan¹⁵ deresine ulaşan "kan içici" altı bin kişilik Mübarekşah Bucay'ın ordusuna karşı mukavemet için Gurlu, Heratlı, Neküderî, Sencerî, Halac, Beluç ve Afganlıdan (Peştun) müteşekkil ordusunu şehrin kapılarına, hendek ve savaş meydanına naspetmişti (el-Herevî, 2005: 697). Melik Gıyaseddin, Emir Abâcî komutasındaki Neküderî ordusu ve Heratlı savaşçıları Mübarekşah Bucay'a karşı koymak ve savaşmak için gönderdi. Ordu kösler ve davulların çalmaları eşliğinde görevine gider. Zırhlara bürünmüş takriben bin kişilik bu kuvvet Bucay'ın ordusuyla şiddetli savaşa girişerek onu püskürterek geriye dönmelerini sağlar. Müellif şehirde kalan halktan bahsederken, Taciklerin çokluğuna da işaret etmesi dikkat çekmektedir (el-Herevî, 2005: 698-99).

19. yüzyılda Batılı seyyahlar Afganistan'a geldiklerinde Kafkas ırkları arasında büyük miktarda Mongoloit insanlara tesadüf etmişlerdir. Bu nedenle "Hazaraların saf Moğol ırkı" olduğuna dair görüşler revaç bulmuştur. Şüphesiz Hazaraların gelenekleri ve fiziki görünüşleri Batılıların bu düşüncesini pekiştirmiştir. Batıda en çok tercih edilen görüş budur. Bu görüşün en büyük ve ilk taraftarı Bellew'dir (Bellew, 1879: 188, 203, 225). Ona göre, Cengiz Han bu bölgede 10 grup bırakmış, dokuzu Kabil civarında, onuncusu ise Amu nehrinin doğusunda Pakli'de yerleşmiştir (Bellew, 1880: 114).

Hazaraların Cengiz Han ordusunun torunları olduğu görüşünü savunan araştırmacılar 19. asırda (Vambery, 1864: 264) ve (Burnes, 1834: 176) ile 20. çağda Frasaer-Tytler, Hackin, (Fox, 1943: x, 23, 165, 168, 250), Ivamura ve (Macmun, 1919: 20)'dur. Hazaraların Moğol asıllı olduklarında ittifak edilirken, buraya gelişleri hakkında muhtelif görüşler serdedilmiştir. Hazaraların Cengiz Han'ın ordusu tarafından bu bölgeye getirildiğine dair görüşle ilgili ilk tarihi belgeyi sunanlardan bir diğer şahsiyet de Hindistan'daki Babür Devleti Sultanı Ekber'in veziri Ebu'l-Fazl'dır. O, Hazaraların, Kara Hülagû Han'a yardımcı olmak üzere Yesü-Mengü Han tarafından gönderilen Çağatay askerlerinin neslinden geldiğini savunur. Bu birliklerin komutanı Yesü-Mengü Han'ın oğlu Neküder Oğlan idi. Bunların yerleşimleri Gazne'den Kandahar'a, Meydan'dan (Vardak) Belh sınırlarına kadar dayanırdı (Ebu'l-Fazl, 1891: 401-402).¹⁶ Günümüzde Peştunların ağırlıklı olarak yaşadıkları Meydan'ın 19. asrın ilk yarısındaki nüfusu 35.000 olup Tacik ve Hazaralardan müteşekkildi (Moorcraft, 1841: C.2, 382). Tuluy'un oğlu ve Cengiz Han'ın torunu İlhanlılar Devleti'nin kurucusu Hülagu Han'ın çıktığı İran seferinde amcası Cuci'nin torunları Balağay, Tutar ve Kuli de yer alır. Tutar ve Kuli 1260'ta zehirlenince emrindeki güçlerden bir kısmı Derbend tarikiyle Altın Orda Devleti coğrafyasına, diğerleri ise Neküder (Nigudar) adlı komutanın idaresinde Horasan mıntıkası üzerinden Gazne'ye gelirler. Gazne bölgesine gelen bu insanlar Neküderîler diye tanınmaya başlanır (Boyle, 1968: 352-353). Bu teori ahiren Rus araştırmacı İlya Pavlovich Petrushevsky tarafından da savunulur. Hazaraların atasının 13. asırda Afganistan'ın merkezine yerleşmeye başlayan Neküder Moğollar olduğunu, Afganistan'da aşiretler halinde yaşadığını, bunların Horasan, Sistan, Kirman ve Fars'taki İlhanlıları tanımadıklarını ve İlhanlılarla karşılıklı yıkıcı akınlar yaptıklarını kaydeder (Petrushevsky, 1968:489). O bu tezini, müteaddit seferler ve

¹⁵ Herat yakınındaki bu dere üzerinde şu anda bir baraj yapılmaya çalışılmaktadır.

¹⁶ Neküder ismi üzerinde kesin bir hükme ve uzlaşıya varılamamıştır. Bu isim kaynaklarda Nikdar, Niguder, Nogodar ve Nikdir benzeri muhtelif biçimde yer aldığı gibi, kim olduğu konusunda da değişik rivayetler mevcuttur. Nikdar'ın Cengiz Han'ın torunu (Cuci'nin oğlu), yeğeni veya önde gelen bir Moğol komutanı olduğu kaydedilmektedir (Yule, 1903: 101-104).

harekâtlar sonucunda büyük miktardaki Moğol güçlerinin İran ve civar ülkelere yerleştiğine işaret eden tarihsel kaynaklara dayandırır (Poladi, 1989: 3).

Bâbü'r Şah ise “Nekderî / Nikdiri” adını yerleşim birimi olarak zikretmiştir. Veli kumandasındaki Aymakların “Yılançık, Nekderî, Kakşal ve Kunduz vilayetinde oturduklarını” yazar. Keza Nekderî / Nikdirileri Hazaralarla birlikte aynı mekânı ve coğrafyayı paylaştığını ifade eder. Bu iki toplumun Kabil’in batısından Gur’a kadar olan dağlık bölgeye yerleşmiş olduklarını kaydeder (Beveridge, 1922a: 196, 200). Aynı bilgiyi paylaşan Yule, Kabil’in batısına düşen bir dağ isminin Nohdarizari olduğunu ve bunun Neküder ile Hazara isminin terkiibinden teşkil ettiğini serdedir (Yule, 1903: 102-103). İskoç şarkiyatçı Yule (1820-1889) da bu görüşe şu teziyle destek vermiştir. Marco Polo gibi bazı kaynakların Neküderîleri Karaunahlar diye isimlendirdiğini vurgulayan yazar, Hazaraların çoğunluğunun veya bir kısmının Karaunahların veya Neküderîlerin, veyahut her ikisinin Moğol neslinden geldiğini beyan eder (Yule, 1903: 102-103).

“Hazaraların Moğol asıllı olduğu, ama günümüzdeki yerleşim yerlerine Cengiz Han tarafından değil de Cengiz Han’ın buralarda hakimiyet kurmasının akabinde yerleştirildiği” görüşünü Elizabeth E. Bacon tarihi belgelerle güçlü biçimde ortaya koymaya çaba gösterir. O, Hazaraların Moğol birliklerinin torunları ve çoğunun Çağatay asıllı olduğunu, Moğolların 1229’dan 1447’ye kadar Afganistan’a gelmeye devam ettiğini kaydeder (Bacon, 1958:4). Theiseger ise Moğolların Cengiz Han’ın oğlu Çağatay veya yeğeni Mengü (Tuluy’un oğlu) tarafından Gurların toprağına Afganistan’ın merkezine yerleştirildiğini belirtir (Theiseger, 1955: 312-319).

Keşmir Valisi tarihçi Mirza Muhammed Haydar Dughlat Beg’in meşhur eseri *Tarih-i Reşidî*’nin tenkitli neşrini gerçekleştiren Ney Elias,¹⁷ Hazaraların: Tamamıyla Moğol asıllı olduğunu, fiziki yapılarının benzediğini, Neküder Oğlan’ın ordusunun torunlarından geldiğini, Neküder Oğlan’ın da Hülagu’nun İslamiyeti kabul edip kardeşi Abaka’nın halefi olarak taç giyen yedinci oğlu Sultan Ahmet olduğunu ve bu ismin bazen Takudar olarak geçtiğini kaydeder. O, Hazara dilinin Farsçayla da karışık olmasına rağmen halen tamamıyla Moğolcaya, özellikle de Batı Moğolcaya (Kalmuk) benzediğini Prof. Von der Gabelentz’in ortaya koyduğunu yazar (Dughlat, 1895: 91). Burnes, keza Hazaraların Cengiz Han’ın ordularının yanı sıra Timurlenk’in getirdiği bin ailenin soyundan geldiğini açıklar (Burnes, 1834: 176). Rus antropolog Debets, Afganistan’daki en fazla Moğol kökenli etnik yapının Hazaralar olduğu tespitini yapmıştır (Debets, 1973: 53). Günümüz araştırmacılarından Barfield, Hazaraların Moğol kökenli olduğunu savunanlardandır (Barfield, 2010: 26).

Safevî hanedanlığının tarihçisi Kazvinî, Şah İsmail’in Özbek Muhammed Şeybânî Han’a karşı savaşında Ebu’l-Mubarız İmâdüddîn Ubeydullah Bahadır Han’ın komutasındaki Safevî ordusu saflarında Buhara ve Semerkand sınırlarındaki askerlerle birlikte “Hazara, Neküderî, Gurlu ve Garcistânî” kuvvetlerin bulunduğunu izhar etmiştir (Kazvinî, 1993 (1372): 182). Hazaracat ve Hazaralar için kullanılan bütün kelimelerin tek bir metinde yer alması dikkat çekicidir.

1.3. Türk – Moğol Asıllı Hazaralar

Hazaraların Moğol asıllı olduğu görüşüne itiraz edip, bu kavmin Türk – Moğol asıllı olduğunu belirten tarihçiler de mevcuttur. Moğollar 13. asırda hücumlarına başladıklarında kat ettikleri coğrafyalarda Türkler yaşıyordu. Hazaraların atalarının bunlardan etkilenmemiş

¹⁷ İngiliz kâşif, coğrafyacı ve diplomat. Elias (1844-1897) Karakurum, Hindi Kuş, Pamir ve Türkistan’da İngiliz istihbaratı için kilit vazifeler icra edip, 19. yüzyılda stratejik coğrafyaların emperyalist güçlerce paylaşılması yani “Büyük Oyun”da önemli görevler üstlenmiştir (Morgan, 1971).

olması imkânsızdır. Bugün dahi Hazaraların dilinde Türkçe ve Moğolca kelimeler mevcut olup 16. asra kadar Moğolca konuşan Hazaralara tesadüf edilmiştir (Bacon, 1958: 47). Bu bağlantıya dikkat çeken Prof. Dr. Şahali Ekber Şehristânî, Hazaragi yani Hazara dilinin Derîcenin (Farsçanın) lehçelerinden birisini teşkil ettiğini, ama aynı zamanda harflerin telaffuzu, harf değişimi, ses değişimi anlam farklılaşması, “le” gibi Türkçe ekler ve sıfat gibi Mervî, Türkmençe, Uygurca, Kazakça, Çağatay Türkçesi, Özbekçe, Kırgızca, kadim Türkçe ve İstanbul Türkçesi Türk lehçelerinin hususiyetlerini ihtiva ettiğini kaydeder (Şehristânî, 1982: 32-44). Şehristânî’nin *Kamûs-ı Lehcey-ı Hazaragîy-ı Darî* adlı eserinde kaydettiği 1200 kelimenin % 90’nı Moğolcadan öte Türkçe olması (Johnson ve Adamec, 2021: 215), bu boyun, Türk dünyasının bir parçası ve onunla ne kadar iç içe girdiğinin somut bir göstergesidir.

Hazaraların Cengiz Han tarafından şu anda yaşadıkları topraklara yerleştirildiğine inanan Macmunn, Hazaraların dış görünümlerinden hareketle bu kavmin tamamıyla Türk ırkından geldiğini ve Gazne, Kandahar ile Herat arasına yerleştirildiğini ifade eder (Macmunn, 1929: 25). Macmunn, Helmand ve yukarı yamaçlardaki Hazara yükseltilerinden Hazaraların güneyindeki Zamindawar dağlarına kadar Anadolu Türklerine benzeyen Türk kabilelerinin yaşadığını yazar (Macmunn, 1929: 4). Adı geçen daha da ileri gidip günümüz şartlarında değerlendirilme yapıldığında Afganistan’ın üç ana unsurdan teşkil edildiğinin görüldüğünü, Hindikuş Dağlarının doğusunda Peştunların, Helmand’ın kuzeyindeki Zamindawar’ın şimalindeki bölgede Türk Hazaraların ve Hindikuş Dağlarının kuzeyinde ise Afgan Türkistan’ı etnik yapılarının bulunduğunu kaydeder. O, çoğunluğu Tatar asıllı kabilelerin; Çar Aymak diye de çağrılan Türkmenler, Özbekler ve Taciklerden mürekkep bu demografik yapıya Amu Derya’nın ket vuramadığını ve “Rusya Türkistan’ına”¹⁸ sirayet ettiğine değinir (Macmunn, 1929: 20).

Câğûrî Hazaraları, atalarının Timur’un askerleri olduğunu ve komutan Botay Buğa tarafından buraya getirildiklerine inanırlar. Gorbend’deki Şeyh Ali kabilesi de aslen Türk olduklarını belirtir ve bu kabilede Moğol kisvesi ve kıyafetleri az görülür (Timurhanof, 1993: 37-38; Ferdinand, 1959: 38). Şeyh Ali isminin İlhanlı devletinin önemli ve etkin komutanlarından birinin adını teşkil etmesi dikkat celp etmektedir. Vassâf, Şeyh Ali’yi “Hazara komutanı” diye tavsif etmektedir (Vassâf, 1984: 368-369).

Hazaraların terkinde ve meydana gelişinde Halaç ve Karluk Türk boylarının da katkısı mevcuttur. Halaç ve Karluk boyları, Moğol akınlarından önce Hazaraların bugün yaşadığı Afganistan’ın merkezinde yaşıyorlardı. Bazı Hazaralar ve bu boyların çehreleri birbirine benzer (Timurhanof, 1993: 38). Timurhanof, Ali Yezdî’nin *Zafername*’sinden hareketle Türklerin Hazaraların vücut bulmasında katkısı olduğu teşhisinde bulunur. Timur’un torunu ve komutanlarından Pîr Muhammed Cihangir Kunduz, Bağlan, Kabil, Gazne ve Kandahar’dan Sind Denizi’ne yani Hint hududuna kadar olan bölgenin komutasını üstlenmiştir. Emrinin altındaki Seyful Kandaharî - Süleyman Şah’ın amcası oğlu – Kutbeddin, Bahauddin, Behlül Muhammed Derviş Barlas, Kamari Aynak, Timur Hâce Akboğa, Seyful Neküderî, Hasan Candar ve Mahmut Berat Hâce gibi komutanlar ile Kuh-ı Süleyman’daki “Avğanlara” saldırıp Sind nehrini aşp, Oce (وجه) şehrinde sonra Multan’a ulaşırken çok sayıda askeri ailesiyle birlikte bu mıntıkaya yerleştirir (Yezdî, t.y.a: 895; Timurhanof, 1993: 39). Hazaraları Cengiz Han ordusunun neslinden geldiği düşüncesini paylaşmasına karşın, bu kavmin doğu Türklerinden geldiğine dair güçlü kanıtların bulunduğunu ikrar etmekten kendini alıkoymayan araştırmacılar da mevcuttur (Johnson ve Adamec, 2021: 214). Timurhanof, Türkçenin Hazeregi dilindeki etkisinin, Tacikçe (Farsça ve Derî) üzerindeki

¹⁸ Sovyetler Birliği tahakkümüne girmiş Türk coğrafyasına işaret ediyor.

etkisinden daha fazla olduğunu beyan eder. Diğer yandan, Türkçe ile mukayese edildiğinde Tacikçenin Hazaregi dili üzerindeki tesirinin daha kapsamlı olduğunu savunur (Timurhanof, 1993: 39).

Prof. Bernhard Dorn ise, Hazaraların Mengü Han'dan Argun Han dönemine (1246 – 1291) kadar günümüz Afganistan topraklarına yerleşen Türk – Moğol yerleşimcilerinin torunları olduğu görüşüne sahip çıkar (Nimetullah el-Herevî, 1836: 67-68).¹⁹ Hazaraların Türk asıllı olduğunu belirten J. Rypka ise Hindistan'da doğan meşhur şair Emîr Hüsrev-i Dihlevî'den (1253-1325)²⁰ bahsederken, onun anne tarafından Hintli olduğunu, babasının Moğolların akınıyla gelen Türk asıllı Laçın Hazarası kabilesi mensubu olduğunu kaydeder (Rypka, 1968: 606). Danimarkalı budunbetimci (etnograf) Klaus Ferdinand da Hazaraların Türk-Moğol karışımı olduğunu ve Ortaçağ'da meydana gelen göç hareketliliğinden neşet etmiş olabileceğine vurgu yapar (Ferdinand, 1962: 126).

Hazaracat'taki Sefîd Kûh (Paropamisan) dağ silsilelerinde Aymaklarla birlikte yaşayan Hazaralar coğrafyasının yalçın ve meşakkatli labirentlere sahip olması, dışarıdan kimsenin buraya gidememesi nedeniyle bu mıntıkaya ilişkin ayrıntılı bilgilere erişmenin zor olduğu kaydedilmiştir (Elphistone, 1842a: 133, 194). İngiliz devlet görevlisi Elphistone, Hazaraların komşuları Türklere çok benzediğini, fakat farklılıkların da kendisini şaşırttığını, bu insanların menşei konusundaki belirsizliğin izalesi için halkın kendilerine yardımcı olmadığını, asıllarının ve Farsçanın bir lehçesi olan dillerinin ne olduğuna ilişkin bilgilerinin de bulunmadığını, lakin çehrelerinin Tatar ırkından ve Türk / Özbek (Mogul) zürriyetinden geldiklerini ortaya koyduğunu belirtir. Elphistone, Hazaraların, Herat ve çevresinde mukim Türklere (Mogul ve Chagatyes) karıştırılarak “günümüze kadar ‘Özbek (Mogul)’ diye isimlendirildiğini,” Hazaraların bu kabileler ve “şu anda Kabil’de yerleşik Kalmuklarla” akrabalıklarının bulunduğu bilincinde olduklarını, lakin Herat’ta mukim Türklerin dilini anlamadıklarını zikrederek şu tespitlerde bulunur: Aymak ve Hazaraların aynı insanlar ve halk olduğunu, Müslüman olmalarıyla bu ayrımın ortaya çıktığını, Aymakların Sünniliği tercih ettiğini, Hazaraların ise umumiyetle Şiiliği benimsediğini, Çaraymakların Teymenîler, Hazaralar, Timurîler ve Firuzkûhîlerden müteşekkil olduğunu vurgular (Elphistone, 1842b: 202-204). Türk pasaportuyla bölgeye seyahat eden Vambéry ise Herat’ı anlatırken Cengiz ve Timur’la birlikte Türk-Moğol kanının kadim Herat halkına karıştığını, buradaki Türk-Moğol halkını teşkil eden Çaraymakların Cemşidî, Firuzkûhî, Teymenî ve Timurîlerden meydana geldiğini beyan eder (Vambéry, 1864: 273, 278). Moğol ordusunun hazar (bin) ve alay şeklinde yapılanmalardan meydana geldiği, bu kişilerden bir kısmının geldikleri yere dönmeyip ele geçirilen ülkede yani Afganistan’da kaldığı ve bunların Hazara boyunun ortaya çıkmasını sağladığı (Elphistone, 1842b: 208), köylerin önde gelen kişilerine Türkçe kelime olan “Aksakal” isminin verildiği (Elphistone, 1842b: 211) keza ifade edilmiştir.

Kaynaklardan da görüldüğü üzere Hazaraların Türk asıllı olmaları gerçekliği ağır basmaktadır. Lakin bu konudaki kafa karışıklığı kaç asırdır devam etmektedir. Bu noktalara işaret eden Elphistone’nun şu soruları ve tespitini hatırlamakta yarar bulunmaktadır. Adı geçen, Hazara kabilelerinin kullandığı dildeki Türkçe kelimeleri sayamadığını, bunlar Moğol asıllıysa neden Türkçeyi konuştuklarını, eğer dilleri Türkçe ise Türkistan ile komşu halde bulundukları halde niçin bunu kaybettiklerini, coğrafyalarının kuzeyi Türkçe ve güneyi Peştû dilini konuşurken hangi sebeple Hazaraların Farsçayı tercih ettiği sorularına cevap bulamadığını serdedir (Elphistone, 1842b: 203).

¹⁹ Moğol ve İlhanlı hanların dönemi şöyledir: Mengü Han (1251-1259), Hülagu Han (1256-1265), Abaka Han (1265-1282), Neküder Oğlan (1281-1284) ve Argun Han (1284-1291). Babür Devletinde Cihangir Şah’ın sarayında vakanüvis vazifesini deruhte eden Hâce Nimetullah b. Hâce Habibullah el-Herevî’nin bu eseri Peştun kavmi araştırmaları için de önemli bir kaynaktır. Bu eserde Peştunların İsrail oğullarının kaybolan 10’ncu kolu olabileceğine ilişkin telmihler mevcuttur (Nimetullah el-Herevî, 1960).

²⁰ Hindistan’da yaşayan Türk asıllı şair, tarihçi ve mutasavvıf Emîr Hüsrev için bk. (Kurtuluş, 1995:135-137).

Budun bilim araştırmaları için 1938-39 yılları arasında Hazaraları ziyaret eden Bacon, bu kavmin kökeni ve teşkili bilmecesine kafa yormuş ve taaccübünü řu soruyla izhar etmiştir: Avrupalı yazarlarca benimsenen görüşe göre Hazaralar, Cengiz Han'ın 13. asrın başlarındaki askeri kışlalarını teşkil eden insanların neslinden ve doğrudan Moğolistan'dan geliyorsa, dilleri neden Moğolcadan fazla Türkçe kelimeler içeren arkaik Farsçadır? (Bacon, 1951: 230). Bacon, günümüz Hazaralarının Cengiz Han'ın bıraktığı ve yerleştirdiğı askeri kışlaların sakinlerinin değıl, Afganistan'a 1229 ile 1447 yılları arasında giren çoğunluğunu Çağatayların teşkil ettiğı Moğol güçlerinin neslinden geldiğini, Hazaracat sakinlerinin Mâverâünnehir'den gelen Çağatayların, diğeri Moğolların, bazı Türklerin ve Türk-Moğollarından teşkil ettiğini de kayda geçirir (Bacon, 1951: 241).

Yazıcı ise Hazaraların coğrafyadaki varlığının Kuşanlara ve onların bölgedeki halefleri Eftalitlere kadar götürmenin mümkün olduğunu; keza Gazneli, Selçuklu ve Harzemşahların hakimiyetleri ile Oğuzların Hazaralar üzerinde etkisinin ve mirasının büyük olduğunu dile getirmektedir (Yazıcı, 2011: 490).

1.4. Tacik Asıllı Hazaralar

Rus tarihçi Andrei Evgenievich Snesev Hazaraların Türk – Moğol asıllı görüşüne karşı çıkıp, Moğolların uzaktan akrabası olduğunu, bunların Taciklerden geldiğine inanır (Poladi, 1989: 4).²¹ Moğolların yerel Tacik unsurlarla karışmasından terkip bir kavim olduğu tezini Timurhanov da savunur (Timurhanov, 1993: 27). Rus tarihçilerinin yanı sıra Danimarkalı H. F. Schurmann da Hazaraları, İran veya Tacik asıllı Moğol karışımı bir kavim görür. O, dağı Taciklerle günlük hayat ve tarımdaki alışkanlık ve benzeşmelerden mütevellit etnografik bulgularla bu kanaate varır. Adı geçen bu tezini savunmak maksadıyla Daykundî mintkasında yaşayan ve Tacikler diye adlandırılan küçük grubu kanıt olarak öne sürer (Poladi, 1989: 4). Günümüzde Afganistan'da da görüldüğü üzere Hazaraların Dericeyi konuşmaları nedeniyle, bunların Tacik asıllı olduğu görüşünün serdedildiğı düşünülmektedir. Nitekim başka bir Rus şarkiyatçısı Petrushevski, “batıya yerleşen Moğol kümelerinden bazılarının Türkçeyi ve bir kısmının (Afganistan Hazaraları) Tacik Farsçasını konuştukları”nı söyler (Petrushevsky, 1966: 70). Hazaraların Tacik asıllı olmaları antropolojik bakımdan çok uzak bir ihtimaldir. Özellikle yüz hatları ve suretleri günümüz Kırgızlarının şekillerini çok andırmaktadır. Keza Taciklerin de Türk-İran asıllı olduğuna ilişkin görüş ((Macmunn, 1929: 26) de sonuçta Hazaraların Türklerle bağlantısını zayıflatmamaktadır.

1.5. Tibet ve Gurka Asıllı Hazaralar

Başka diğeri araştırmacılar ise Hazaraları Tibet veya Nepalli Gurkaların neslinden geldiğini savunmuşlardır. Bu tezi ilk beyan eden Vigne'dir. İri elmacık kemikleri, ufak gözleri ve seyrek sakal benzeşmesinden ötürü Hazaraların Nepalli Gurkalara benzediğini öne sürer. Vigne, Gurkaların Hint asıllı ve Hazaraların ise Şii Müslüman olduğunu da vurgular (Vigne, 1843: 169-170). Bu nazariye bilahare Bellew tarafından paylaşılır ve Hazaralara Batı Gurkaları adını koyar. O, Hazaraların çehresinin Gurkalardan daha açık olduğunu söylemekle yetinmez ve İngiltere'nin bölgedeki çıkarları için iş birliği yapılabilecek önemli bir unsur olduğuna da işaret eder (Bellew, 1880: 116-117). Hintli tarihçi Mohan Lal da bu savı kabul etmiş ve Hazaraların Himalayalardaki Paharileri andırdığını kaydetmiştir (Lal, 1846: 86).

Moorcraft ise Hazaraların Moğollardan ziyade Tibet asıllı olduğu savını benimser (Moorcraft, 1841: C.2, 385). Hazaralarla Tibetliler arasında birçok benzerlikleri keşfeden Alman kâşif Emil Trinkel de bu görüşe destek vermiştir (Poladi, 1989: 30). Ülkenin ortasında

²¹ Snesev'in Rusça yazdığı bu eser İngilizceye de çevrilmiş, ancak bu nüshası elde edilememiştir. (Snesev, 2014).

bulunan Gazne Vilayetindeki Cağurî, Vardak ilindeki Behsud ve Pervan şehrinin Gorband ilçeleri ile Uruzgan kentinde araştırma yapan ünlü Rus antropolog George F. Debes yukarıda serdedilen görüşlere karşı çıkmıştır. Günümüzdeki Buratları, Yakutları, Tuvaları, Güney Altaylıları temsil eden Orta Asya Moğolları ile düşük seviyede de olsa Kırgız ve Kazakların Hazara kavminin teşkilinde başat rol oynadığını, Himalaya Moğollarının bir etkisinin bulunmadığını kaydetmiştir (Debets, 1973: C.1, 3-4). Keza Hazara dilinde birçok Moğol ve Türkçe kelime bulunmasına rağmen, Tibet dilinden hiçbir kelimeye rastlanılmamaktadır (Debets, 1973: C.1, 21).

Hazaraların Moğol asıllı olduğu fikrinin en büyük müdafilerinden Bellew'in bazı Day Çupan Hazara kabilelerini Hint Rajput kabilesiyle ilintilendirmesi dikkat çekicidir. Bubek'in Bhiba Rajput ve Beçek'in Beçel Rajput'tan geldiğini ve bunların bir zamanlar ülkeyi işgal eden Batani Budistleri olduğunu iddia eder (Bellew, 1891: 38).²² Yazar, Hindistan'ın Rajistan mıntıkasında bulunan Rajput yönetici kabilelerin buraya gelip mesken tutan Türk kabilelerle karıştığını, Türk kabilelerin bunların dillerini alıp, bilahare yönetici kabile haline geldiğini beyan eder. Ona göre Salar adındaki Türk kabilesi ile Rajistan'daki yönetici kabilelerden ve asıl ismi Saka Skytihs kabilesinin de aynı adı taşıdığını, Rajput kabileler arasında çok sayıda Türk kabilesinin bulunduğunu savunur (Bellew, 1891: 45). Keza adıgeçen Bamyan, Gorband ve Helman Irmağı çevresinde meskûn Hazara Şeyh Ali kabilesinin de Yunanca Aiolo'i'den geldiğini ileri sürer (Bellew, 1891: 45). Ancak, John Wood, Kabil'den Herat'a kadar uzanan dağ silsilesinin kuşağında yer alan Aymaklar ve Hazara kabileleri arasında Şeyh Ali kabilesini de sayarak bunların Pamirlerde meskûn Kırgız asıllı oldukları görüşüne güçlü biçimde inanır (Wood, 1872: 127-128).

Şeyh Ali ve Day Çupan (Çoban) kabileleri hakkındaki bilgilerin gerçeği yansıtmadığı düşünülmektedir. Bu kabilelerin, İlhanlı devletinin son hükümdarı Ebu Said'in (1315-1335) iki ünlü komutanı Şeyh Ali ve Çoban Beyin bağlıları, askerleri veya soyundan neşet edebileceği ihtimal dışı görülmemektedir. Bu iki komutan İlhanlılar idaresinde önemli işlevler üstlenmiştir (Vassâf, 1984: 356, 366-370). Keza Çoban Bey'in Moğolların Sulduz boyuna mensup olduğu ve bu boyun Celayirlerle birlikte İlhanlı Devleti'nin dayandığı iki boyu teşkil ettiği vurgulanmaktadır (Yücel, t.y: 239).

2. Hazara Kabileleri

Asırlardır Afganistan'da kimliklerini, özelliklerini ve sosyokültürel yapılarını koruyabilen Hazaraların, bunun itici gücünü kabile yapılarından aldıkları akla gelmektedir. Nitekim, Hazaraların kabile yapısı 19'ncü asırdaki araştırmacıların dikkatini celp etmiştir. Wood, Hazaraların kabile yapısını doğu ve batı olmak üzere iki ana kola ayırarak tasnife gitmiştir.

Adı geçen Şark kabilelerini: 1. Da Murda, 2. Durbi Ali, 3. İsm Tunur, 4. Day Zingi, 5. Devlet Payi, 6. Marak, 7. Kuptaeona, 8. Yarhane, 9. Zhalek, 10. Tejuk, 11. Day Murza, 12. Şeyh Ali, 13. Tatar, 14. Jurghayi Burjehayi, 15. Day Pollah olarak kaydetmiştir. Garp kabilelerini ise, 1. Da Murda, 2. Dal Timur, 3. Day (Deh) Kundi, 4. Durghan, 5. Jakuri, 6. Nur, 7. Bedevs, 8. Seyid Dan, 9. Tazek, 10. Şuğ Pah olarak kayda geçirmiştir (Wood, 1872: 127). Moorcraft ise Durghan kabilesi adını Darghun olarak kaydedip Herat yakınlarından Türkistan sınırındaki Sykan'a kadar uzanan mıntıkada yaşayan Hazaraların ana kabilesi olduğunu serdedir (Moorcraft, 1841: C.2, 385).

²² Bellew bu eserini, Londra'da 1891'de toplanan Dokuzuncu Uluslararası Şarkiyat Konferansına tebliğ olarak sunmak için hazırlamıştır.

Bellew ise bu kabileleri şu şekilde vermiştir: Jaguri (Jaghuri), Karabağı (Carabaghi), Besudi, Dih Zangi, Cemşidi (Jamshedi), Çaraymağı (Char Aymaghi), Teymeni (Tymani) (Bellew, 1879: 226).

3. İnanç Yapılanması

Hazaraların inanç yapılanması Şii, Sünni ve İsmaili mezhepler çevresinde kümelenmektedir. Afganistan’da uzun yıllardır nüfus sayımı gerçekleştirilmediğinden, oranlar tahminen ifade edilmektedir. Şia mezhebine mensubiyet baskın olmasına karşın, hatırı sayılı nispette Hanefî mezhebine iltisak ve düşük oranda İsmaili inanç örgüsüne bağlılık söz konusudur.

Hazaraların İslamiyet’i kabul edişinin kesin tarihi belli olmamakla birlikte 13. asrın sonlarında henüz Müslümanlığı seçmedikleri anlaşılmaktadır. Vassâf, İlhanlı Sultanı Ahmet Teküder’in kendisine baş kaldıran yeğeni (1282-84) Argun’a karşı hazırlanan “İslam Ordusu” güçleri arasında Moğollar, Şol,²³ Türkmenler, Kürtler vs. bulunduğunu serdedir. Bu ifade Neküderîlerin o zaman (1278) henüz İslam’ı kabul etmediğine delalet etmektedir. Neküderler, Argun’un safında yer tutmuştur (Vassâf, 1984: 116-117).

Hazaraların evlilik yoluyla da Müslüman oldukları anlaşılmaktadır. Moğollarla Müslüman ordusu arasında evlenmeler meydana gelir. Müslümanlar, ele geçirdikleri Neküderî köleleri satın alıp azat ederek evlenirler (Vassâf, 1984: 118). Sadece Herat civarındaki ulaşılması zor dağlarda münzevi hayatı yaşayanların Moğol aksanını koruduğunu belirten Vambéry, Hazaraların kendi dillerini değiştirdiğini ve Safevî hükümdarı Şah Abbas (1587-1629) tarafından Şiileştirme sürecinin başladığını savunmaktadır (Vambéry: 1864: 264).

Hazaralar dini öğretilerini neden İranlılar ve Taciklerden almışlardır? Sadece dini değil, yazıyı da onlardan almışlardır. Hazaraların büyük kısmı Şii sayılır. Hindikuş dağlarının kuzey kısımlarında yaşayan Day Zîyniyât (دای زینیات) ve Şeyh Ali taifesi Sünnî’dir. Day Çupan taifesinden sayılan Payende Muhammed (Dad Han) (Sohbet Han) (Muhammed Han) ile Şeyh Ali taifesinden bir fırka İsmâîlî sayılır ve merkezleri Kum yakınındaki Meşreb köyüdür (Timurhanof, 1993: 42-43). Vambéry, Hazaraların ekseriyetini Şii olarak tavsif etmesine karşın aralarında Sünnîlerin de bulunduğunu serdedir (Vambéry, 1864: 263).

Hazaralar Müslümanlığı kabul ettiklerinde Sünni inancını benimsemişlerdir. Bilahare İran’daki Safevî hanedanlığı döneminde (1501-1786) yapılan faaliyetlerle bu kavmin önemli bir kısmı Şii inancına çevrilmiştir (Johnson ve Adamec, 2021: 215). Başka mezhepler ve dini akımlar da Hazaralar arasında yaşamaya çaba göstermiş, ancak başarı gösterememiştir. İran ve Türkiye’de taraftarları bulunan *Aliyullah* fırkasının rehberlerinden biri Behsud mintıkasında bu fikri yaymaya çalışır, lakin bu girişim dahili bir din savaşına dönüşür ve *Aliyullah* fırkasının bütün mensuplarının can vermesiyle hitama erer. Şii mezhep ruhanileri ve Hazaraların önderleri başka bir mezhebin gelip kendi aralarında yaşamasına ve neşvünema bulmasına izin vermemişlerdir (Timurhanof, 1993: 43). Kabil, Kandahar, Belh ve Herat arasında yaşayan Hazaraların “Ali’nin ilahlığına inanan Ali İlahi Şii Müslüman mezhebine” bağlı olduğu genellemesinde bulunan Bellew (Bellew, 1879: 205), bir başka eserinde ise bundan sakınıp bu kez Hazaraların çoğunun “Ali İlahi” inancına mensup olduğunu; Sünni mezhebine bağlı Afganların (Peştunların) bütün “Şiileri sapkın addettiğini” Aliyullahları ise daha kafir, Yahudiler ve Hindulardan daha kötü gördüklerini kayda geçirir (Bellew, 1862: 18).

²³ Luristan ve Fars bölgesinde yaşayan bir kabile (Dehhoda, 1988: 14577).

Safeviler tarafından Herat ve Kandahar'a yerleştirilen Kızılbaşlar, Sadozayi Peştunlarla ve Afganistan Devleti'ni kuran Ahmed Şah Abdalî ile yakın ilişkilere girmiş ve bu yönetimde muhafızlık olmak üzere güvenlik birimlerinde 19. asrın sonlarına kadar önemli görevler üstlenmiştir. Kızılbaşlar şehirlerde yaşarken dağları mesken tutan Hazaralarla ilişkileri sıkı değildi. Üç yüz yıl hiçbir şahın kendi egemenliği altına alamadığı Hazaralar, başkalarına karşı kendi iç dayanışmalarını pekiştirmişlerdir. Hazaralar içtimai, siyasi ve tarihsel olarak Kızılbaşlarla çok belirgin farklılıklara sahiptir. Hazaralar hiçbir zaman yabancı bir güce tabi olmamışlardır. Kuhsar, Hazaraların Kızılbaşlarla örf, adet, gelenekler ve İslami inanç açısından büyük ayrışma sahip olduğunu, Afganistan'daki Şii ulemanın ekseriyetinin Kızılbaşlardan meydana geldiğini ve bunların İran ve Irak'taki dini havzalarla sıkı irtibatlarının bulunduğunu, Hazaraların daha fazla destanimsı anlatımlara teveccüh gösterdiğini; geçmişte birbirinden ayrı bir yapı gibi duran Hazaralar ve Kızılbaşların Emir Abdurrahman'ın 1891-93 yıllarındaki saldırılarının akabinde aralarında yakınlaşmanın meydana geldiğini yazmıştır (Kûhsâr, 1999 (1378): 14-17). Kabil yönetimiyle iyi ilişkiler içerisinde bulunan Kızılbaşlar, Şii olmalarına karşın Hazaralar gibi ayrımcılık ve olumsuzluklar yaşamamışlardır (Barfield, 2010: 29).

Hazaraların çevresindeki bütün kavimler Sünni iken, Hazaraların ekseriyeti neden Şiiliği seçmiştir? Onları bu yola iten sebep ve etken neydi? Keza Hazaraların İslamiyet'i ne zaman kabul ettikleri bilinmemektedir (Timurhanof, 1993: 44).

Sonuç

Hazaralar, tarih sahnesine çıkmalarından itibaren nevi şahsına münhasır biçimde kendi başlarına bağımsız bir yapı içinde hayat sürebilme ve coğrafyalarında tutunabilme başarısını sergileyebilmiştir. İç düzenlerini yerel beylikler ve "aksakallılar" marifetiyle asırlarca sürdürmüşlerdir. Kabil'den Herat'a ve Kandahar'dan Belh'e kadar uzanan Afganistan merkezindeki Hazaracat bölgesinde yaşayan Hazaralar, çetin coğrafyadan bilistifade kendine has yerel beylik yapısıyla asırlar boyunca bağımsız kalabilmiş, çevresindeki güçlü devletler buraya tamamen hükümrân olma sürecini başaramamıştır. Emir Abdurrahman ancak 19. asrın sonlarında buraya hükmedebilmiştir. Zamanın telakkileri muvacehesinde esir olarak alınıp diğer milletlerin elinde köle gibi çalıştırılmamak ve dış güvenliklerini sağlamak maksadıyla Hazaralar, kendilerini savunmanın yollarını aramışlardır. Hazaralar konjonktürden istifade ile zaman zaman coğrafyadaki güçlü devletlerin ordusunda yer aldıkları gibi yeri geldiğinde komşu vilayetlere akınlar da düzenlemişlerdir.

Halen üzerinde tartışmalar yapılan Hazaraların sosyo-kültürel dokusu ve yapılanması konularında araştırmalar hız kesmezken, uzlaşa sağlanamayan ve cevabı bulunamayan birçok alan bulunmaktadır. Yukarıda zikredilen bütün bu rivayetler ve anlatımlardan şu sonucu elde etmek mümkündür. Hazaralar silahlı Moğol birliklerinin, Taciklerin ve Türklerin çoğunluğu teşkil ettiği bu coğrafyanın asli sakinleriyle karışmasından neşet etmiştir. Hazaraların etnik teşkilinde Türklerin de etkisi olmuş ve bu yapıya katkı sunmuştur. Türklerin bu coğrafyadaki varlığı Moğol istilasının asırlar öncesine dayanmaktadır.

Hazaragi denilen Hazaraların dili, arkaik Farsça ile Moğolcadan fazla Türkçe kelimelerden müteşekkil bir dildir. Fiziksel olarak Türkistan (Orta Asya) Türklerine çok benzeyen ve kendi dillerinde Türkçenin etkisi bariz biçimde görülen Hazaraların, dünyada ahiren meydana gelen bir Türk boyu olarak mütalaa edilmesi ve değerlendirilmesi, abartıya kaçmayan bir hakikat olarak tezekkür edilebilir. Bu süreçte, diğer kavimler ve uluslarla etkileşim halinde olmaları ve onlardan bazı hususiyetleri taşımaları tabii gelişimin bir tezahürü olarak görülmelidir.

Hazaraların Müslümanlığı kabullerinden 16. asra kadar Sünniliği takip etmeleri ve Safevilerin faaliyetleriyle Şiiliğe temayül etmeleri, bu kavmin Türk olduğu görüşünü

güçlendiren bir kanıt olarak değerlendirilmektedir. Zira içinde doğdukları ve yaşadıkları çevrede bulunan Türklerin gayretleriyle İslam'a girerken Sünniliği seçmeleri tesadüfi bir durum değildir.

Kaynakça

- ARAT, Reşit Rahmeti (1970a). *Baburnâme – Babur'un Hâtıratı- C.1*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1970b). *Baburnâme – Babur'un Hâtıratı- C.2*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1970c). *Baburnâme – Babur'un Hâtıratı- C.3*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- BACON, Elizabetth E. (1951). “ The Inquiry into the History of the Hazara Mongols of Afghanistan”, *Southwestern Journal of Anthropology*, C.7, S.3, 230-247. <http://www.jstor.org/stable/3628602> (E.T.30.06.2008).
- BACON, Elizabeth E. (1958). *Obok: A Study of the Social Structure in Eurasisa*. New York: Werner-Green Foundation for Anthropological Research. http://www.hazara.net/downloads/docs/obok-ee_bacon-1958.pdf (E.T.: 30.10.2015).
- BARFIELD, Thomas (2010). *Afghanistan a Cultural and Political History*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- BAYRAKLI, Enes (2020). “Söyleşi”, *Kriter*, Yıl: 5, S.46, s.22-29. <https://kriterdergi.com/file/218/soylesi-teoman-durali> (E.T.:10.12.2021).
- BELLEW, Henry Walter (1862). *Journal of a Political Mission to Afghanistan, in 1857, Under Major Lumsden: With Account of the Country and People*. London: Smith, Elder.
- BELLEW, Henry Walter (1879). *Afghanistan and Afghans: Being Brief Review of the History of the Country, and Account of Its People, With a Special Reference to The Present Crisis and War With the Amir Sher Ali Khan*. London: Sampson Low.
- BELLEW, Henry Walter (1880). *The Races of Afghanistan, Being A Brief Account of the Principal Nations Inhabiting That Country*. Calcutta: Thacker, Sprink & Co. http://www.hazara.net/downloads/docs/the_races_of_afghanistan-henry_walter_bellew-1880.pdf (E.T.:24.10.2015)
- BELLEW, Henry Walter (1891). *An Inquiry into the Ethnography of Afghanistan*, Woking: The Oriental University Institute.
- BEVERIDGE, Anette Susannah (1922a). *The Babur-nama in English (Memoirs of Babur) C.1*. London: Luzac & Co.
- BEVERIDGE, Anette Susannah (1922b). *The Babur-nama in English (Memoirs of Babur) C.2*. London: Luzac & Co.
- BURNES, Alexander (1843). *Cabool a personal narrative of a Journey to and residence in that city in the years 1836, 7, and 8*. Philadelphia: Carey and Hart. <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=loc.ark:/13960/t9k36g807;view=1up;seq=94> (E.T.:25.10.2015).
- BURNES, Alexander (1834). *Travels into Bokhara, a Journey from India to Cabool, Tartary, and Persia together with a narrative of voyage on the Indus*. London: John Murray. <https://archive.org/details/travelsintobokh04burngoog> (E.T.: 24.10.2015).
- BOYLE, John Andrew (1968). “Dynastic and Political History of the İl-Khans”, *The Cambridge History of Iran The Saljuk and Mongol Periods*. (ed. J.A.Boyle). Cambridge: Cambridge University Press,C.5. http://farsibg.com/library/The_Cambridge_History_of_Iran_Vol.5.pdf (E.T.:29.10.2015)

- BOYLE, John Andrew (1968). “The Socio – Economic Condition of Iran under the Il-Khans”, *The Cambridge History of Iran The Saljuq and Mongol Periods*. (ed. J. A. Boyle). Cambridge: Cambridge University Press. C. 5.
- DEBETS, Georgy F.(1970). *Physical Anthropology of Afghanistan*. (trc. E.V. Prostov, ed. Henry Field). Cambridge – Massachussets: Peabody Museum, C.1.
<https://ia803408.us.archive.org/33/items/dli.pahar.3388/1970%20Physical%20Anthropology%20of%20Afghanistan%20I-II%20by%20Debets%20s.pdf> (E.T.: 21.11.2021).
- DEHHODA, Aliekber (h.ş. 1377- 1998). *Lugatname-i Dehhoda*. Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları.
- DUGHLAT, Mirza Muhammad Haidar (1895). *Tarikh-i-Rashidi A History of the Moghuls of Central Asia*. (edt. by N. Elias - Trns E. Denison Ross). London: Sampson Low, Marston and Company Ltd.
<https://ia800106.us.archive.org/11/items/tarikhirashidiof00hayd/tarikhirashidiof00hayd.pdf> (E.T.:13.11.2021).
- DURALI, Şaban Teoman (t.y.). *Çağdaş Küresel Medeniyet: Çağdaş Küreselleştirilen İngiliz-Yahudi Medeniyeti Anlamı, Gelişimi, Konumu*. İstanbul: 2. Baskı.
https://www.teomandurali.com.tr/wp-content/uploads/2015/08/cagdas_kuresel_medeniyet.pdf (E.T.: 11.10.2022).
- DURALI, Şaban Teoman. URL-1: <https://www.teomandurali.com.tr/toplum-devlet-ulkusu-olarak-tarihte-turklugun-olusmasi/> (E.T.: 11.10.2022).
- EBU’L-FAZL Allâmî Fehhâmî bin Mübarek Nâgorî (1891). *The Ain-i Akbari*. (Farsçadan trc. H.S. Jarret). Calcutta: The Asiatic Society of Bengal, C.2.
<https://ia802604.us.archive.org/19/items/ainiakbarivolum00mubgoog/ainiakbarivolum00mubgoog.pdf> (E.T.: 3.2.2016).
- ELPHINSTONE, Mountstuart (1842a). *An Account of the Kingdom of Caubul, And Its Dependencies, In Persia, Tartary, and India*. London: Richard Bently.
- ELPHINSTONE, Mountstuart (1842b). *An Account of the Kingdom of Caubul, And Its Dependencies, In Persia, Tartary, and India*. London: Richard Bently.
- FERDINAND, Klaus (1959). *Preliminary Notes on Hazara Culture*. Kopenhagen: Ejnar Munksgaard.
- FERDINAND, Klaus (1962). “Expansion and Commerce in Central Afghânistân”, *Folk*. Kopenhagen: Dansk Etnografisk Tidsskrift, S.4, s. 123-159.
https://www.hazara.net/downloads/docs/nomad_expansion_and_commerce_in_central_afghanistan-klaus-ferdinand-1953.pdf (16.11.2021).
- FERRIER, Joseph Pierre (1857). *Caravan Journeys and Wanderings in Persia, Afghanistan, Turkistan, and Beloochistan with Historical Notices of the Countries Lying Between Russia and India*, (Fransızcadan trc. William Jesse). London: John Murray.
<https://archive.org/details/caravanjourneysw00ferrrich>. (E.T.: 24.10.2015).
- FİRDEVSÎ (1994a). *Şehnâme C.1*. (trc. Necati Lugal). İstanbul: MEB Yayınları.
- FİRDEVSÎ (1994b). *Şehnâme C.2*. (trc. Necati Lugal). İstanbul: MEB Yayınları.
- FOX, Ernest F. (1943). *Travels in Afghanistan 1937-1938*. New York: Macmillan.
<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015058534754;view=1up;seq=11> (E.T.: 26.10.2015).
- İBN HALDUN (2007). *Mukaddime*. (trc. Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- JAHN, Karl (1966). “Cihan tarihçisi Olarak Reşidüddin”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, (edt. Zeki Velidi Togan). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, C.3, Cüz 3-4, 227-236. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/13046> (E.T.9.11.2021).
- JOHNSON, Thomas H. ve Ludwig Adamec (2021). *Historical Dictionary of Afghanistan*. Lanham – London – New York: Rowman & Littlefield.

- KAZVİNÎ, Muhammed Yusuf Vale-i İsfahanî (1993). *Hold-e Berrîn Iran der devre-yi Safevîye*, (hzl. Mir Haşim Muhaddis). Tahran: Mevkufat Neşriyat.
- KHAZENI, Arash (2003). “Hazâra i. Historical geography of Hazârajât”, *Encyclopedia of Iranica*, C.12, Fasikül 1, 77-81. <http://www.iranicaonline.org/articles/hazara-i> (E.T.:25.10.2015).
- KÛHSÂR, Yâr Muhammed (1999). *Cünbüş-ü Hazaraha ve Ehli Teşeyyu’ der Afganistan*. Peşaver: Neşerat-ı Meyvend.
- KURTULUŞ, Rıza (1995). “Emîr Hüsrev-i Deihlevî,” *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, C.11, s.135-137. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/11/C11004098.pdf> (E.T.: 12.11.2021).
- LAL, Munshi Mohan (1846). *Travels In The Panjab, Afghanistan And Turkistan, To Balk, Bokhara And Herat, And A Visit To Great Britain And Germany*. London: W.M. Hallen.
- MACMUNN, George (1929). *Afghanistan from Darius to Amanullah*. London: G.Bell & Sons. <http://pahar.in/mountains/1929-afghanistan-from-darius-to-amanullah-by-Macmunns.pdf> (E.T.: 26.10.2015).
- MORGAN, Gerald (1971). *Ney Elias Explorer and envoy extraordinary in High Asia*, London: George Allen & Unwin Ltd. <https://ia601805.us.archive.org/28/items/dli.pahar.3409/1971%20Ney%20Elias--Explorer%20and%20envoy%20extraordinary%20in%20High%20Asia%20by%20Morgan%20s.pdf> (E.T.: 12.11.2021).
- MOORCRAFT, William – George Trebeck, (1841). *Travels in the Himalayan provinces of Hindustan and Punjab, Ladakh and Kashmir, in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bokhara, etc. From 1819 – 1825*. London: John Murray.
- MUÎN, Muhammed (h.ş. 1381-2003). *Ferheng-i Farisi*. Tahran: Edina Yayınları.
- NİMETULLAH el-HEREVÎ, Hacı Habibullah (1836). *History of Afghans*. (Trn. from Persian by Bernhard Dorn). London: Oriental Translation Fund.
- NİMETULLAH el-HEREVÎ, Hacı Habibullah (1960). *Tarîh-i Hân-ı Cihânî ve Mehzen-i Afganistan* (تاریخ خان جهانى و مخزن افغانستان). Dhakka: Ziko Press.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2008). “Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, C.35, s. 19-21 <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/35/C35011380.pdf> (E.T.:10.11.2021).
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2012). “Vassâf,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, C.42, s.558-559. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/42/C42013813.pdf> (E.T.:21.12.2021).
- PETRUSHEVSKY, Il’ia Pavlovich (h.ş.1344-1966). *Kışaverzî ve Münâsebât-ı Arzî der İran Ahd-ı Moğol (Kernhây-ı 13 ve 14 Milâdî)*. (trc.İhsan Terakkî). Tahran: Müesses-i Mutalaât-ı İctima’î.
- PETRUSHEVSKY, Il’ia Pavlovich (1968). “The Socio – Economic Condition of Iran under the Il-Khans,” *The Cambridge History of Iran Volume 5 The Saljuq and Mongol Periods*. (ed. John Andrew Boyle). Cambridge: Cambridge University Press, C.5. http://farsibg.com/library/The_Cambridge_History_of_Iran_Vol.5.pdf (E.T.: 29.10.2015).
- POLADÎ, Hassan (1989). *The Hazaras*. Caloifornia: Mughal Publishing.
- REŞİDÜDDÎN Fazlullâh Hemedânî (h.ş.1374-1994). *Câmi’ü’t-tevârih*. (nşr. Muhammed Ruşen – Mustafa Musevî). Tahran: Elburz Yayınevi.

- RYPKA, Jan (1968). "Poets and Prose Writers of the Late Saljuq and Mongol Periods," *The Cambridge History of Iran Volume 5 The Saljuq and Mongol Periods*. (ed. John Andrew Boyle), Cambridge: Cambridge University Press.
- RAVERTY, Henry George (1881a). *Tabakât-ı Nâsirî: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia, Including Hindûstân From A.H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.) And The Irruption of The Infidel Mughals Into Islam by The Maulânâ Minhâj-ud-dîn Abû 'Umar-ı 'Usmanî*. London: Gilbert & Rivington.
- RAVERTY, Henry George (1881b). *Tabakât-ı Nâsirî: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia, Including Hindûstân From A.H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.) And The Irruption of The Infidel Mughals Into Islam by The Maulânâ Minhâj-ud-dîn Abû 'Umar-ı 'Usmanî*. London: Gilbert & Rivington.
- SEYF el-HEREVÎ, Muhammed b. Yakub (h.ş. 1383-2005). *Târihnâme-i Herat*. (tsh. Gulamrıza Tabâtabâimecd). Tahran: İntişârât-ı Esâtîr.
- SIDDIQUI, Iqtidar Husain (2002). "Kert," *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, C.25, s. 297. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kert> (E.T.: 27.11.2021).
- SNESAREV, Andrei Evgenievich (2014). *Afghanistan Preparing For The Bolshevik Incursion into Afghanistan and Attack on India 1919-20*. (trn. Lester W. Grau – Michael Gress). Warwick: Helion Book.
- ŞÂMÎ, Nizameddin (h.ş. 1363-1984). *Zafernâme Târîh-i Futûhât-ı Emîr Tîmûr Gûrkânî*. (thk. Penâhî Simnânî), Tahran: İntişârât-ı Bâmdâd.
- ŞEHRÎSTÂNÎ, Şahali Ekber (h.ş.1361-1982). *Kamûs-ı Lehcey-ı Hazaragîy-ı Darî*. Kabil: Kabil Üniversitesi Yayınları.
- THESIGER, Wilfred (1955). "The Hazaras of Central Afghanistan", *The Geographical Journal*, Wiley Royal Geographical Society, London, C. 121, S.. 3 (September), s. 312-319, <https://doi.org/10.2307/1790895>. (E.T.: 12.11.2021).
- TURBETÎ, Ebu Talib Hüseyini (1783). *Tuzûkât-ı Tîmûrî*. (İngilizce trc. W. Davy). Oxford: Clarendon Press.
- UYAR, Mustafa (2012). "İlhanlı Hükümdarlarının İslam'a Girmesinde Rol Alan Türk Sufileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri", *Belleten*, C. 76, S.235, s.7-30. <https://belleten.gov.tr/tam-metin/157/tur> (E.T.: 27.11.2021).
- VASSÂF, Şerefüddîn Abdullah b. İzziddîn Fazlillâh b. Ebî Naîm-i Yezdî (h.ş.1346-1984). *Târîh-i Vassâf*. (nşr. Abdulmuhammed Âyetî). Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran.
- VAMBERY, Arminius. (1864). *Travels in Central Asia: Being the Account of a Journey from Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarkand Performed in the Year 1863*. London: John Murray. <https://archive.org/details/travelsincentra01vmgoog> (E.T.:25.10.2015).
- VIGNE, Godfrey Thomas (1843). *A Personal Narrative of a Visit to Ghuzni, Kabul, and Afghanistan, and of a Residence at the Court of Dost Mohamed: With Notices of Runjit Sing, Khiva, and the Russian Expedition*. London: George Routledge.
- WOOD, John (1872). *A Journey to the Source of the River Oxus, With an Essay on the Geography of Walley Oxus by Colonel Henry Yule*. London: John Murray.
- YAZICI, Orhan (2011). "Hazaraların Menşei ile İlgili Yeni Görüş", *TÜBAR*.C.29, S.Bahar, s. 475-492.
- YEZDÎ, Şerafeddin Ali (Ali b. Muhammed Emin Şemseddin Ali el-Kıreytî et-Tabesî) t.y.. *Zafername-i Timur C.1*. (thk. Seyyid Said Mir Muhammed Sadık). Tahran: İran Meclis Arşiv ve Müzeler Kütüphanesi. http://ghbook.ir/index.php?option=com_mtree&task=viewlink&link_id=11206&lang=fa# (E.T.:12.1.2016).

YÜCEL, Muallâ Uydu (t.y.). *Moğollar Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.

https://www.academia.edu/9968967/Mo%C4%9Follar_Tarihi (E.T.: 23.10.2015).

YULE (edt.), Henry (1903). *The Book of Ser Marco Polo*. London: John Murray.

<https://ia902604.us.archive.org/11/items/bookofsermarcopo001polo/bookofsermarcopo001polo.pdf> (E.T.: 2.11.2021)

Çalışmanın yazarı/yazarları “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmiş(ler)dir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir/gerekmemektedir.

Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum ve kuruluştan destek alınmamıştır.

Destek ve Teşekkür: Çalışmanın araştırılması ve yazımı esnasında destek veya fikirlerine başvurulmuş herhangi bir kişi bulunmamaktadır.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.

Yazarın Notu: Bu çalışma XXXXX Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamlanan Aaaaa Aaaaa Aaaa adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Katkı Oranı Beyanı: Bu makalenin tüm bölümleri tek bir yazar tarafından hazırlanmıştır.

The author / authors of the study declared the following points within the framework of the “COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required for this study.

Funding: No support was received from any institution or organization for this study.

Support and Acknowledgments: There is no person whose support or ideas are consulted during the research and writing of the study.

Declaration of Conflicting Interests: The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.

Author’s Note: This study was produced from the doctoral thesis titled Aaaaa Aaaaa Aaaa completed at XXXXXX University, Institute of Social Sciences.

Author Contributions: All sections of this article have been prepared by a single author.